

Tweegesprek Teunis Brand en Joost Hengstmengel

Augustinus als tijdgenoot

Een gesprek tussen twee theoloog-economen

Voor sommigen is Augustinus een bisschop uit lang vervlogen tijden. Voor anderen is hij als psycholoog en econoom *avant la lettre* een gespreksgenoot in hedendaagse discussies. Paul van Geest, hoogleraar kerkgeschiedenis aan de Universiteit van Tilburg en hoogleraar theologie en economisch denken aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, en Wilco de Vries, promovendus aan de Duke University Divinity School, behoren tot de laatste categorie. Sofie bracht ze samen voor een tweegesprek over de blijvende relevantie van Augustinus' denken. Teunis en Joost zwengelden het gesprek aan met de vraag: hoe zijn jullie eigenlijk met Augustinus in aanraking gekomen?

Van Geest: Ik ben nu 56. Dat is niet oud, maar je kunt al wel voor een deel terugkijken op je leven. Ik kom uit de generatie die nog een katholieke jeugd heeft gehad. Ook heb ik op een echt jezuïetencollege gezeten. Daar waren niet al te veel Jezuiten meer, maar ze waren er wel. De rector was een Jezuit, een classicus ook, en die heeft mij in aanraking gebracht met Augustinus. Hij liet ons als gymnasiasten stukken Latijn uit de *Belijdenissen* vertalen, niet de moeilijkste maar wel de meest pregnante. En dat had natuurlijk een dubbel doel: wij leerden stukjes Latijn en wij leerden kennismaken met Augustinus, *the soul searcher*.

Augustinus stelde als jongere natuurlijk al vragen waarvan de Jezuiten wilden dat wij ze ook stelden. Waarom ben ik hier op aarde? Waar moet ik mij schuldig over voelen? Waar moet ik dankbaar voor zijn? Dat heeft in mijn jonge jaren een *mindset* bewerkstelligd die mij nooit meer heeft verlaten. En bij mij – ik ben qua eindexamenrichting een echte alfa – heeft dat postgevat. Ik ben Nederlands gaan studeren en daarna theologie. Bij Nederlandse taal en letterkunde merk je al snel dat in de middeleeuwse literatuur Augustinus een geweldige bron is geweest voor allerlei catechesetraktaten et cetera. Toen ging ik theologie studeren in Rome. En je kunt het natuurlijk niet over zonde, erfzonde, vrije wil, natuur, of genade hebben zonder dat je met Augustinus wordt geconfronteerd.

Publiek belang en eigenbelang

De Vries: Ik ben zelf in een gereformeerd nest opgegroeid. Daar stond Augustinus op de boekenplank van mijn vader. Maar anders dan bij jou heb ik niet zo'n interactie met hem gehad op de middelbare school. Toen ik economie ging studeren in Rotterdam speelde de economische crisis. Ik ben toen onderzoek gaan doen naar de relatie tussen publiek belang en eigenbelang en dan met name hoe dat historisch werd opgevat. Ik deed onderzoek naar de zeventiende en achttiende eeuw, onder andere naar Adam Smith. En op een gegeven moment kom je dan Augustinus tegen. Want Augustinus' ideeën over eigenliefde waren een belangrijke bron voor hoe theologen en economen in die eeuwen dachten over de relatie tussen publiek belang en eigenbelang.

Na mijn studie economie ben ik theologie gaan studeren en daar ben ik in aanraking gekomen met Maarten Wisse. Hij had toen net het boek *Trinitarian Theology Beyond Participation: Augustine's De Trinitate and Contemporary Theology* geschreven. Ik heb bij hem een soort 1-op-1 vak gedaan en ben met hem door dat boek gekropen. Dat was heel leerzaam. Vervolgens ben ik aan het Amerikaanse Duke University gaan studeren waar Paul Griffiths les gaf over Augustinus. Toen is bij mij echt de liefde ontvlamd. En nu schrijf ik een dissertatie over Augustinus' opvattingen over eigenliefde, naastenliefde en liefde tot God.

Augustinus' onverminderde actualiteit

Van Geest: op een bepaalde manier kun je natuurlijk ook niet om Augustinus heen. Er is een blijvende interesse in hem. Augustinus is bijvoorbeeld heel fundamenteel geweest voor de manier waarop wij over vrijheid denken, in alle mogelijke opzichten. Hij is eigenlijk de eerste geweest die systematisch heeft nagedacht over de bepaaldheid van onze vrije wil door de wereld waarin we leven, die veranderlijk en vergankelijk is. Onze vrije wil wordt bepaald door onze 'stoffelijkheid', zegt hij ergens. Een tweede is dat hij in zijn trinitaire theologie heeft nagedacht over het samenspel van menselijke vermogens. Volgens Augustinus is de goddelijke drie-eenheid dan ook helemaal niet zo moeilijk te begrijpen. Wel voor mensen die logisch nadenken, want drie kan nooit één zijn. Maar, zegt hij ergens in *De trinitate*, wij mensen hebben drie faculteiten – het geheugen, de wil en het verstand. Dat zijn drie onderscheiden vermogens die toch onlosmakelijk verbonden zijn. Want ik wil niet iets dat ik mij niet herinner; en ik wil niet iets waarvan ik weet, als ik logisch nadenk, dat het niet goed voor mij is. En dan komt het beroemde verhaal van de perendiefstal, waarbij hij zegt: het is heel gek als ik weet dat iets niet goed is en het toch doe. Dan zie je dat wij duistere drijfveren hebben, twee willen. Augustinus is de eerste die daar systematisch over heeft nagedacht en dat is letterlijk voer voor psychologen.

Blijvend relevant is ook Augustinus' denken over het geluk. Geluk ligt voor sommigen in het materiële: een groot huis, grote auto, rijkdom. Daarvan zou Augustinus zeggen – en dat vind ik hoogst actueel en dat leg ik ook economie-

studenten in Rotterdam voor: dat zijn dingen die vergankelijk zijn, die kunnen veranderen. Dan ben je ergens altijd bang dat ze voorbijgaan. Het volmaakte geluk vind je daar dus niet in. Vervolgens geef ik geen pasklaar antwoord vanuit Augustinus waar je dan wel gelukkig van wordt. Maar dat geluk niet alleen schuilt in materiële zaken, dat kun je in deze tijd aan de hand van het werk van Augustinus prachtig uitleggen. Samen met vrienden met drie keer niks een mooie avond hebben, heeft meer met geluk te maken dan rijden in een dure auto om anderen jaloezers te maken. Dat zijn punten waarvan ik denk: daar kunnen we wat mee. De belastingbetaler betaalt mij niet voor niets vanwege mijn studie naar Augustinus. Ik geef ook wat terug: zijn ideeën.

Hermeneutische vertaalslag

De Vries: Augustinus bestudeer je in het spanningsveld van geschiedenis en actualiteit. Augustinus leefde in een andere tijd, tegelijkertijd geldt dat het verleden nog altijd doorwerkt in het heden. Dat is wat Hans-Georg Gadamer (Duitse filosoof, auteur van *Waarheid en methode*, red.) een werkingsgeschiedenis noemt. En dat vind ik zo fascinerend bij Augustinus. Wie de *Belijdenissen* leest, leest aan de ene kant een historisch document, maar aan de andere kant kun je je erin herkennen. In *On the Road with Saint Augustine* denkt James Smith aan de hand van Augustinus na over vriendschap, vrijheid en verlangen. Onderwerpen die immer actueel zijn en waar Augustinus je verder mee kan helpen.

Van Geest: je wijst heel terecht op de hermeneutiek van Gadamer. Als je jezelf rekent tot de interpretatie- en de communicatiegemeenschap waar Augustinus toe behoorde, dan worden die grenzen tussen het heden en het verleden heel fluïde. Vanuit dat perspectief kan Augustinus een tijdgenoot worden die tot jou spreekt. Dat is trouwens een citaat van Benedictus XVI. Die zei op een gegeven moment tijdens een audiëntie: Augustinus ervaar ik als een tijdgenoot die tot mij spreekt. En toen dacht ik: dat ervaar ik soms ook wanneer ik hem lees. Tegelijkertijd moet je Augustinus natuurlijk ook nooit helemaal vertrouwen. Je moet je bijvoorbeeld afvragen waarom hij in de *Belijdenissen* niet over de dood van zijn zoon en wel over de dood van zijn moeder schrijft. Daar heeft hij ongetwijfeld een pedagogische reden voor. En toch spreekt hij tijdloos tot mij, kan ik wat met zijn raad, zonder al te ingewikkelde hermeneutische vertaalslagen. Bij andere kerkvaders is dat anders. Bij Ambrosius bijvoorbeeld, daar ligt dat vanwege zijn allegorisch spreken ingewikkelder.

Theologie van de liefde

De Vries: Augustinus spreekt ook aan omdat hij zoveel over de liefde schreef. Want wie wil er niet liefgehad worden en liefhebben? Hij is en blijft de theoloog van de liefde.

Van Geest: inderdaad. Met twee woorden zegt hij ergens *amari et amare*, dus liefgehad worden en liefhebben, in die volgorde. Dat is in feite de basis voor zijn hele genadeleer, die tegelijkertijd ook een psychologie is, want je kunt niet liefhebben als je zelf niet liefgehad bent. Als mijn vader en moeder mij niet gekoesterd hadden, zou het moeilijker zijn geweest om mijn kinderen te koesteren. Je geeft door wat je hebt ontvangen. Op basis daarvan heeft hij zijn hele genade-

Wilco de Vries

Paul van Geest

theologie ontvouwd. En kunnen wij de dag van vandaag bijvoorbeeld de bonuscultuur helemaal niet goedpraten. Je doet de dingen niet alleen op eigen kracht en je bent niet briljant van nature. Je hebt een goede opleiding gehad dankzij je ouders, je bent in het juiste land geboren. Dus meritocratisch denken en bonuscultuur is uit den boze, dat is ook wat we van Augustinus leren.

Wie wil er niet liefgehad

worden en liefhebben?

Augustinus is en blijft de theoloog van de liefde

De Vries: wat ik zo mooi vind aan de *Belijdenissen* is dat Augustinus begint met God en het geliefd worden en eindigt met het aanschouwen van God in de hemel. En wanneer hij zijn verleden beschrijft in boek 1 tot en met 9, begint en eindigt hij met zijn moeder Monica. Die *inclusios* (een literair stijlfiguur waarbij een auteur begint en eindigt met hetzelfde onderwerp, red.) laten zien dat Augustinus zijn leven ziet als een geschenk. Het is God die hem schept en herschept en Hij doet dat door moeder Monica. Daarom geeft Augustinus zoveel aandacht aan zijn moeder in de *Belijdenissen*. Augustinus wordt gedragen. En dat vind ik zo fascinerend, een intellectuele grootheid die zijn biografie inzet met genadevol gedragen worden.

Van Geest: bij Augustinus kun je alles herleiden tot bepaalde basisprincipes. Het principe dat ik in Rotterdam vaak aan economen uitleg is het onderscheid tussen het *uti* en het *frui*. Augustinus heeft het in *De doctrina Christiana* en in *De stad Gods* over dingen en objecten die je kunt gebruiken. Dat is *uti*. Op een stoel kun je op zitten, die gebruik je. Je hoeft niet te respecteren dat een stoel rechten heeft, want een stoel is niet beziel. Maar dat is al anders met de natuur. Van de natuur zegt hij – daar hadden ze toch een soort intuïtie voor in het vroege christendom – dat je die niet zomaar ongestraft kunt gebruiken. Het is levend en daar moet je dus anders en respectvoller mee omgaan dan met dode dingen. Dieren kun

je gebruiken, maar je zult ze ook moeten verzorgen. Je moet dus zorgen dat het beest zelf tot zijn recht komt. En dan ga je langzaam naar het genieten, het *frui*. Bij mensen is het net zo. Die mag je nooit gebruiken. Van een mens moet je genieten omwille van dat individu.

En dan is de basisvraag: wat heb jij nodig van mij om jou een beter, gelukkiger, verlost mens te laten worden? Dan zit je aan de kant van het *frui* en in het perspectief van genieten omwille van God. Als je weet dat God de schepper jou als een onderdeel van zijn schepping heeft gemaakt, dan sta je in een heel ander perspectief dan wanneer je denkt dat je het centrum van de wereld bent en je moet handhaven ten koste van anderen. Dat laatste passen we in Rotterdam toe in de 'Machiavelli-schaal': ik moet coûte que coûte aan de macht blijven, ik mag daar mensen voor bedriegen, ik mag liegen, ik mag veinzen dat ik aardig ben, ik hoef alleen maar uit te zijn op macht. Dat is machiaveliaans.

Als tegenhanger zijn we de 'Augustinus-schaal' aan het ontwikkelen. Daarin is de vraag: in hoeverre kan de liefde een rol spelen in economische transacties en relaties als je de liefde opvat als een getrappt begrip? Daarin draait het om anderen tot hun recht te laten komen door jouw economisch handelen, of in ieder geval vriendelijk en welwillend te zijn, anderen centraal te stellen. Dat betekent niet dat het ten koste van jou moet gaan, maar wel – zoals economen dat uitdrukken – dat er sprake moet zijn van een win-winsituatie. $1+1=3$. En dat is veel meer te herleiden tot de visie van Augustinus dan die van Machiavelli. De laatste schreef immers een handboek over hoe je kan blijven heersen omwille van het heersen en dus omwille van jou. Het is trouwens schokkend dat *Il principe* (De vorst, 1532, red.) voor het eerst door het Vaticaan is uitgegeven, maar dat terzijde. Een Reformatie was wel nodig hoor.

Goede en verkeerde eigenliefde

De Vries: Augustinus kent trouwens niet echt een begrip dat vergelijkbaar is met ons begrip 'eigenbelang.' Hij spreekt wel veel over eigenliefde en tussen die twee zit historisch gezien een directe relatie. Bij Augustinus heeft eigenliefde een stoïsche dimensie. Volgens de stoïsche ontwikkelingstheorie (*oikeiôsis*) wordt iedereen geboren met een verlangen naar zelfbehoud. Maar als je jezelf ontwikkelt, ga je als het goed is inzien wat werkelijk goed is voor je, namelijk de rede, je ziel, et cetera. Augustinus vertaalt dat, mede onder invloed van Plotinus, als het leren inzien wat de waarde van je ziel is voor God. Dan besef je dat je onder God staat en geroepen bent om God te leren kennen. Ware eigenliefde voor Augustinus is jezelf liefhebben in God.

Tegelijkertijd kent hij een soort negatieve eigenliefde. Daarvan is sprake als je jezelf refereert boven God en de naaste. Deze liefde tot het zelf, die vooral naar voren komt in *De stad Gods*, is een centraal thema in de zeventiende en achttiende eeuw en begint zich dan ook in de economische theorievorming te nestelen. Bernard Mandeville's idee van *private vices, public benefits* (uit *The Fable of the Bees*, 1714, red.), bijvoorbeeld, is eigenlijk een gesecculariseerde variant van dat negatieve eigenbelang. En je zou kunnen zeggen, zoals critici doen, dat binnen het gereformeerde denken al-

leen die negatieve eigenliefde een rol speelt. De mens houdt te veel van zichzelf. Maar bij Augustinus is er dus ook een positieve variant van de eigenliefde: jezelf zien als geschenk en jezelf door de genade actualiseren als een mens zoals God voor ogen heeft.

Wat jij zegt over $1+1=3$, Paul, is een illustratie van goede eigenliefde. De mens bij Augustinus is gemaakt voor een bepaald doel. En wat jij nu aan het ontwikkelen bent in Rotterdam is eigenlijk een soort van ethische economie gericht op het goede. Daarin gaat het niet om eigenliefde als een soort van zelfverheffing, zoals vroeger benadrukt werd, maar een goede eigenliefde in de augustijnse zin. Hoe kan ik in mijn economisch handelen zo een win-winsituatie creëren dat ik tot mijn bestemming kom in het liefhebben van de ander? Dat is denk ik wat Augustinus bedoelt met goede eigenliefde: het tot je bestemming komen in het liefhebben van God en de naaste. En bij de negatieve eigenliefde, het oude economische uitgangspunt, is alles omgekeerd.

Hoe kan ik in mijn economisch handelen zo een win-winsituatie creëren dat ik tot mijn bestemming kom in het liefhebben van de ander?

Van Geest: je kunt dat ook toepassen op bedrijf en management. Als ik mensen in dienst heb en het gaat die mensen goed, dan ze zijn gelukkig. Je zag dat vroeger in familiebedrijven. Daar stond dan een bepaalde familie aan het hoofd, maar die investeerde niet alleen in de salarissen van de werknemers maar ook in de lokale korfbalvereniging. Waarom deden ze dat? Omdat ze dachten: als die werknemers ook in hun vrije tijd een goed leven hebben dan komt dat in feite hun welbevinden én de continuïteit van de onderneming ten goede. Dus win-win is goed voor mij en ook altijd voor de ander, dat is intrinsiek verbonden. Terwijl als zij gedacht zouden hebben: wij moeten zo snel mogelijk rijk worden over de rug van anderen, dan ontwricht dat de cohesie in de samenleving. En dat is in het augustijnse denken uit den boze.

De Vries: maar dat is heel lang wel impliciet het uitgangspunt geweest van het economisch denken.

Van Geest: ja, *greed is good*, zoals Gordon Gekko zegt in de film *Wall Street*. Maar dat is dus niet het geval. Uiteindelijk raak je als je heel rijk bent in een isolement, zegt Augustinus in *De stad Gods*. Want je vertrouwt dan niemand meer, je krijgt smetvrees. Howard Hughes, ooit de rijkste mens op aarde, kreeg smetvrees omdat hij altijd in een isolement verkeerde en niemand meer vertrouwde. Die man raakte helemaal de weg kwijt. Als je altijd het belang van de ander voor ogen hebt, zonder je eigenbelang te veronachtzamen maar ook zonder dat centraal te stellen, dan zit je in de augustijnse

sfeer van $1+1=3$ en dan doe je de door God gewilde *ordo* recht. Dat is de kern van de zaak.

Persoonlijke leerpunten

De Vries: dat doet mij denken aan wat ik heb geleerd van *De doctrina Christiana*. In het begin van dat boek heeft Augustinus het erover dat je kennis alleen kunt bezitten door het weg te geven. Dat raakte mij. Want hoe krijg je als leraar echt vat op de materie? Door het weg te geven. En Augustinus zegt: als je het niet weggeeft, dan probeer je eigenlijk een publiek goed, kennis, voor jezelf te houden. En dat is een *contradictio in terminis*. Want je kunt een publiek goed niet voor jezelf houden. Als iets waar is, als iets goed is, als iets schoon is, dan is het per definitie deelbaar. Anderen kunnen het ook bezitten zonder dat jouw bezit minder wordt. Sterker nog, je wordt juist meer deelgenoot door wat je hebt weg te geven. Die paradox van “geven is groeien” is fundamenteel voor leraar-zijn, zo niet alle rollen in je leven.

Van Geest: ook voor mij was er iets dat niet alleen bij mij als wetenschapper, maar ook bij mij als Paul als een bom is ingeslagen. Op een gegeven moment blijkt Augustinus in *De beata vita*, een soort zelfhulpboekje over het gelukkige leven, het *ne quid nimis*-principe (niets te veel, red.), het matigheidsprincipe van de stoïcijnen te omarmen. Doe nou alles met mate! Want de manier waarop jij in je levensorde alles in de juiste mate doet, daarin vind je een innerlijk evenwicht. Er is een tijd –zoals Prediker zegt – om te slapen, te eten, te waken, te bidden, te huilen, met vrienden te converseren en eenzaam te zijn.

Doe nou alles met mate!

Want de manier waarop jij in je levensorde alles in de juiste mate doet, daarin vind je een innerlijk evenwicht

Dat ontdekte ik in een tijd dat ik ongelooflijk hard zat te werken en te studeren om maar als wetenschapper te kunnen publiceren. Dat was natuurlijk belangrijk in mijn carrière als hoogleraar. Maar op een gegeven moment had ik dat inzicht dus bevochten uit die Latijnse tekst van Augustinus en dat sloeg in als een bom. Ik dacht: dit is een raad die ik zelf niet ter harte neem. Kan ik daar dan als wetenschapper over schrijven? En toen is er wat veranderd. Toen dacht ik: ja, als mijn vrouw zegt dat we gaan eten of boodschappen gaan doen, moet ik dat wel doen ook al ben ik dan mijn briljante gedachte weer kwijt, want anders houd ik de juiste maat niet tussen de monnik-wetenschapper en de sociale-liefhebbende echtgenoot en vader. En als die balans zoek is, en onmatigheid wordt gepraktiseerd, dan ben je excessief en weet je zeker dat je nooit innerlijk evenwichtig blijft. Dat inzicht heeft mij nooit meer verlaten. En daarom ben ik nog steeds gelukkig getrouwd, denk ik. Dankzij Augustinus.

Oude en nieuwe slavernij

Van Geest: genieën zijn in een bepaald opzicht tijdloos. Sommige teksten zijn natuurlijk ingewikkeld, maar de grondideeën van Augustinus houden je een spiegel voor. Dat is ook wat ik doe bij anderen. Daar heb je helemaal niet zo veel hermeneutische vertaalslagen voor nodig. Ik ga die managers waar ik voor spreek natuurlijk niet zeggen: jongens, als jullie in de tijd van Augustinus geleefd hadden, dan zou Augustinus dit en dat tegen jullie hebben gezegd. Dat gaat te ver. Maar je kunt wel zijn basisprincipes – en dat probeer ik zo a-moralistisch mogelijk te doen – voorhouden en dan kunnen ze het hunne ermee doen. Dat is mijn tactiek.

De Vries: ik denk ook – en dat heb ik van Gadamer geleerd: Augustinus heeft niet alles gezien wat er te zien valt. Hij schrijft bijvoorbeeld heel mooi dat slavernij een product is van de zondeval, maar denkt niet aan afschaffing van het hele instituut. Wij kunnen nu in die concepten van schepping, val en het publiek belang juist wel redenen vinden voor de afschaffing van slavernij. In het denken van Augustinus zit een bepaalde tijdloosheid, maar soms heeft hij ook niet alles gezien. Tegelijkertijd geldt, wij hebben ook niet alles gezien. Anderen zullen ons weer corrigeren. Dat is het aardige aan Augustinus: je bent op een ontdekkingstocht. Hij kan je altijd verrassen en iets leren, ook als je het niet met hem eens bent.

Van Geest: het voorbeeld van slavernij dat je geeft is interessant. James O'Donnell die een commentaar heeft geschreven op de *Belijdenissen* zegt: het is helemaal niet uitgesloten dat er in het monasterium van Augustinus ook slaven waren die huishoudelijk werk deden. Voor Augustinus was dat een realiteit en hij stond niet buiten zijn tijd om dat aan de kaak te kunnen stellen. Zoals wij nu misschien niet buiten de tijd staan om te zeggen: die big data waardoor alles transparant wordt leiden wel tot *big brother is watching you*. Wij zijn niet in staat om daarbuiten te treden en te zeggen dat het immoreel is. Iets soortgelijks had Augustinus waarschijnlijk met slavernij. Maar in die bandbreedte zegt hij wel dat vrijgekochte slaven dezelfde rechten hebben als vrijen. Zo bezien is hij binnen zijn kaders wel weer een vrijdenker.

Lessen in nederigheid

De Vries: Augustinus bekommerde zich ook om mensen die gedwongen tot slaaf werden gemaakt. In hoeverre zijn wij bezig met het bestrijden van de slavenpraktijken die onze moderne economie in stand houden? De computers waarmee we communiceren, de telefoons waarmee we bellen, daar zitten onderdelen in die onder slaafachtige omstandigheden zijn geproduceerd. Ons past dus geen morele superioriteit. Augustinus leert: als je meer hebt gezien, dan moet je meer liefhebben. En nederig blijven.

Van Geest: natuurlijk kun je met list en bedrog ook heel ver komen. Dat zie je in de grote wereldgeschiedenis, dat zie je ook bij de plaatselijke voetbalvereniging. Maar als jij als leider de *habitus*, de levenshouding ontwikkelt met de richtvraag: wat voor voorwaarden moet ik nou scheppen om anderen tot hun recht te laten komen, dan begin je zelf ook een veel gelukkiger leven te leiden, in je eigen kleine beperkte wereldje. Dat is overigens ook een criterium dat Augustinus in zijn regel, het *Praeceptum*, aan zijn *prepositus* stelt, de

leider van de kloostergemeenschap. Die moet randvoorwaarden creëren op basis waarvan ieder individu tot wasdom komt.

Wat is er nou mooier dan in je eigen kleine wereldje een hoogleraar of een docent te hebben die maar één vraag heeft: als ik doceer, wat voor randvoorwaarden schep ik dan in mijn doceren en in mijn scriptiebegeleiding waardoor die student er echt wat aan over gaat houden? In plaats van: ik moet dat lesje geven en dat stoort me, want ik wil eigenlijk een groots en meeslepend nobelprijs-winnend boek schrijven. Als je die laatste habitus ontwikkelt, dan zit je verkeerd in de wedstrijd. Het gaat niet om jou, het gaat om jou als randvoorwaarden-schepper om een individu en de gemeenschap ordelijk leven in welbevinden te laten leiden. Lukt dat, dan maak je als leider het verschil en maak je mensen dankbaar. Heeft leiderschap met macht, hoogmoed en bavianengedrag te maken? Ja, in praktijk is dat zo en toch vind ik het reëel om dat beeld van Augustinus te blijven voorhouden, ook al weet je dat dat ideaal nooit gaat worden gehaald. Dat wist Augustinus trouwens ook wel.

We hebben echt een burn out-cultuur. Waarom? Een van de redenen is dat we continue over onze grenzen gaan

De Vries: daar was hij zich inderdaad terdege van bewust. Maar als je de deugd van de nederigheid zou vertalen als het in acht nemen van je grenzen, dan denk ik dat iedere manager dat begrijpt. We hebben echt een burn out-cultuur. Waarom? Een van de redenen is dat we continue over onze grenzen gaan. Ik denk dat veel managers zich bewust zijn van het feit dat er grenzen zijn aan wat je kan doen. Dat nederigheid op een bepaalde manier het respecteren van je grenzen is. En dat hoogmoed juist teveel willen in de hand werkt. *I want it all and I want it now.* Je moet de grenzen van je verschillende relaties in acht nemen om tot bloei te komen als ouder, partner, werknemer of werkgever. Dat leert Augustinus in zijn idee van de *ordo amaris*, de orde van de liefde.

Van Geest: ik wil daaraan toevoegen dat het nooit zwart-wit is. Je hebt natuurlijk *eros* – ik wil gelezen worden, ik wil iets doen waardoor ik mijzelf laat zien, de architect die een mooi gebouw neerzet, de promovendus die een boek schrijft. Je wilt ertoe doen en dat heeft te maken met scheppingskracht. Maar die moet worden ingebed, zegt Augustinus, in de *caritas*, de liefde tot God en de naaste. Je hoeft de *eros* niet te verdringen. Je doet dat omdat met jouw product de wereld ook beter kan worden. Dat moet je dispositie ten diepste zijn. De *eros* of scheppingsdrift moet alleen wel ingebed worden in de liefde. En niet omgekeerd, want dan gaat het fout richting *superbia*, hoogmoed.

Augustinus als politieke filosoof

Een leider moet altijd nederig zijn. Die moet zich niet afvragen: hoe blijf ik machtig, maar hoe creëer ik randvoorwaarden waardoor degenen die aan mijn zorg zijn toevertrouwd een ordelijk leven in welbevinden kunnen leiden? Dan worden ze nog niet volmaakt gelukkig maar dat is in ieder geval een goed bestaansfundament. De leider die alleen maar voor zichzelf leider wil zijn, ontwikkelt dictatoriale trekken. En van dictatuur en tirannie, zegt Augustinus – hoe actueel wil je het hebben? – krijg je oorlog. Van een hoogmoedige leider die niet meer tegengesproken wordt, is het een kleine stap naar oorlog. Dat is een heel centraal principe in de politieke filosofie van Augustinus die aan geen actualiteit heeft ingeboet. Ik moet me er haast tegen verzetten om niet een column te wijden aan het feit dat Poetin het zoveelste voorbeeld is dat tirannie en dictatuur altijd tot oorlog leiden.

Over de politieke filosofie van Augustinus is overigens heel veel geschreven. De *bottom line* is dat in het *seculum*, de dimensie van tijd en ruimte, je niemand moet geloven die zegt dat hij jou volmaakt gelukkig gaat maken. Als politici je gouden bergen gaan beloven, dan is een ding zeker: ze maken die beloftes niet waar. Want in tijd en ruimte is alles zo vergankelijk, zo onvoorspelbaar dat je op het ene moment gelukkig bent en op het andere moment je bezittingen alweer kwijt bent. Ga er dus niet van uit dat de politiek jou tot het geluk kan brengen via een stappenplan, een verzorgingsstaat, of wat dan ook. Uitgesloten. Dat is een basislijn in Augustinus' politieke filosofie.

De Vries: in de *De stad Gods* schrijft Augustinus ergens dat de vredespoort in Rome, die openstond als het vrede was, in al die 800 jaar geschiedenis misschien maar zes jaar heeft opengestaan. Dat is een illustratie van hoe de *libido domnandi*, de lust om te overheersen, altijd leidt tot expansiedrift, oorlog en ellende. En dat nederigheid in dat opzicht juist leidt tot samenwerking en het accepteren van grenzen. Dat is inderdaad weer heel actueel: kun je je landsgrenzen accepteren of niet?

Van Geest: de hele *Stad Gods* is inderdaad geschreven tegen de achtergrond van de neergang van het Romeinse rijk. In het jaar 410 stortte het hele Romeinse Rijk als een kaartenhuis in elkaar, met de vaart van een bergstroom. Er bleef gewoon helemaal niets meer van over. Daar was de crisis van 2008 nog helemaal niets bij, want wij bleven nog in huizen wonen en zelfs die waren er niet meer in Rome. De Romeinen verweten de christenen, die inmiddels machtiger waren dan ooit, dat zij de schuld ervan waren omdat zij een loser aan het kruis navolgden. En hoe kun je als rijk nu machtig blijven als je een misdadiger aan het kruis verkiest? Dat moet dan een keer fout gaan. Het probleem van een zwakke leider is dat hij een heel bedrijf in de ellende stort, dat wreven de Romeinen de christenen aan. Augustinus reageert daar furieus op en zei: waren jullie maar allemaal christelijk geboren, waren de tijden maar christelijk geworden, dan waren wij doordeesemd geweest van de geest van Christus, de geest van de deugd van nederigheid. Nederigheid, het vermogen je eigen ambities te relativiseren in het licht van je ultieme doel anderen gelukkig te zien, is het medicijn dat het christendom – in principe – de wereld te bieden heeft.